

**Əli bəy Hüseynzadənin Bakı Türkoloji Qurultayındakı qeydləri,
yaxud 1926-cı ildə rusca nəşr olunmuş stenoqramı dolğunlaşdıran nadir sənəd**

Azər Turan

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: a_turan63@mail.ru

Annotasiya. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın Fəxri Rəyasət heyətinə seçilmiş Əli bəy Hüseynzadə Qurultayın işində yaxından iştirak etmiş, Qurultayda “Qərbin iki dastanında türk” mövzusunda məruzə etmiş, Qurultaya təqdim etdiyi məruzə elə həmin günlərdə Bakıda nəşr olunmuşdur. Bununla bərabər, məlumdur ki, Hüseynzadə Türkoloji Qurultay günlərində, yəni 1926-cı ilin 16-25 mart tarixləri arasında qeydlər aparıb. Məqalədə gündəliklər təhlil edilir və müəllif həmin gündəlik qeydləri təqdim edir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, “Qərbin iki dastanında türk”, türkologiya, Əli bəy Hüseynzadə, qaraçay, yakut, Krim

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.02.2026; qəbul edilib – 17.02.2026

**Ali bey Huseynzade's notes at the Baku Turkology Congress,
or rare document that complemented the transcript published in Russian in 1926**

Azer Turan

Doctor of Philosophy in Philology
E-mail: a_turan63@mail.ru

Abstract. Ali bey Huseynzade was elected to the honorary presidium of the First Turkological Congress in 1926, closely participated in the work of the congress, made a report on the lecture “Turk in two epics of the West”, and the lecture he presented to the congress was published in Baku in those days. At the same time, it is known that Ali bey Huseynzade took notes during the Turkological congress, which took place between March 16 and 25, 1926. In the article diaries are analyzed and the author presents the daily notes.

Keywords: Turkological Congress, “Turk in two epics of the West”, turkology, Ali bey Huseynzade, Garachay, Yakut, Crimea

Article history: received – 05.02.2026; accepted – 17.02.2026

Giriş / Introduction

Fuad Köprülü, Dyula Messaroş, Vasili Bartold, Teodr Menzel və Əli bəy Hüseynzadə 1926-cı ildə İstanbuldan Bakıya – Birinci Türkoloji Qurultaya bir yerdə gəlmişdilər. Qurultayın aparıcı simaları da onlar idilər. Qurultayda hamısı çıxış edib. Əli bəy Hüseynzadə və Menzel isə, həm də gündəlik qeydlər yazıblar. Menzelin qeydləri Almaniyada nəşr olunub. 1927-ci ildə Bakı qəzetlərində professor Menzelin “Der 1. Turkologische Kongre in Baku” əsəri barədə məlumatlar dərc olunub [4, s.28]. Amma Əli bəy Hüseynzadənin qeydləri yalnız 1969-cu ildə ortaya çıxıb və ilk

dəfə 1970-ci ilin yanvar ayında “Yeni İnsan” dərgisində Hilmi Ziya Ülkenin təqdimatı ilə dərc olunub [2, s.3-11, s.23-25].

Hilmi Ziya “Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi” kitabında “1926-cı ildə Bakıda toplanan Birinci Türkoloji Konqresinə qatılan Hüseynzadə, bu konqresə aid qeydlər buraxmışdır...” [3, s.276] yazır.

Əsas hissə / Main part

Əli bəy Hüseynzadənin Bakı Türkoloji Qurultayındakı qeydləri 1926-cı ildə rusca nəşr olunmuş stenoqramını dolğunlaşdıran sənəddir. Məsələn, stenoqramda qeyd olunur ki, məruzədən sonra təbrikləri oxumaq üçün söz yoldaş Zifeldtə və Çobanzadəyə verildi. Əli bəy isə xatırladır: “Çobanzadə Vilhelm Tomsenin Kopenhagendən göndərdiyi təbrik teleqrafını oxudu”. Yaxud stenoqramın 6 mart 1926 tarixli səhifəsində “Кепрюлю-Задe выступает с докладом на турецком языке. (Аплодисменты)” [5, s.465] yazılıb. Hüseynzadənin gündəliyində isə “Sonra təkrar Fuad Köprülü söz aldı. Konuşması radio ilə sokak xalqına eşitdirilirdi. Bu münasibətlə “Ərəb mədəniyyəti yox, İslam mədəniyyəti, müsəlman millətlərin ortaq çalışmalarıyla meydana gəlmiş bir mədəniyyət vardır”, – dedi”. Yaxud tutaq ki, 1926-cı ildə – türkoloji qurultay günlərində çəkilmiş sənədli kadrlarda ziyafət masası arxasında Mustafa Quliyev, Ağamalıoğlu, Samoyloviç, Messaroş, Əli bəy Hüseynzadə, Fuad Köprülü ilə yanaşı, opera müğənnisi H.Sarabski də görünür. Onların bu ziyafət məclisində nədən danışdıqları heç bir sənəddə öz əksini tapmayıb [1, s.3]. Əli bəy isə bu barədə yeganə və nadir məlumatı gündəlik qeydlərində verib, 1926-cı ildə çəkilmiş səssiz kinolentlərə “danışmaq” imkanı qazandırır: “Bir toplantıda Mustafa Quliyev nitq söylədi. Fuad Köprülü onu tamamladı. Ağamalıoğlu Mustafa Kamal Paşanın səhhətinə içdi. Sarabski musiqi ilə “Mustafa Kamal Paşa” şarkısını söylədi. O sırada mən də nitqimi verdim. Samoyloviç türkcə nitq irad etdi. Messaroş konuştu: “Özünün yabançı olmadığını söylədi, belə söyləyənləri protesto etdi. Macar milləti bu torpaqdan getmişdir”, – dedi”. Yaxud Hüseynzadə Qurultay nümayəndələrinin sayını və milli tərkibini də qeyd edib ki, bu say göstəricisi stenoqramda göstərilən say tərkibindən fərqlidir. “Qurultayda 127 üyə (nümayəndə) bulunmuş olub bunlardan 82-si türk (18 Azəri, 3 Anadolulu, 6 Kırımlı 4 Türkmən, 13 Kazanlı, 5 Başqurd türkü və s. Doğu türklərindən Uyğur, Oyrat, Yakut və Çuvaş bulunmuşdur. İkinci qrup Moğol, Fin və Uğor qrupudur (3 üyə). Üçüncü qrup Yafəs qrupudur (ki burada Çərkəs, Çeçen, Qafqaz üyələrindən 6 kişi vardır). Dördüncü qrup İranlılardır (13 üyə). Beşinci qrup Avropalılardır (ki 3 Alman, 16 Rus, 3 Ukraynalı). Ayrıca iki Yəhudi ilə 5 əsillərini bilmədiyim kimsələr vardır”. Məsələ burasındadır ki, stenoqramda çıxışçı, bəzən hətta məruzəçi kimi təqdim olunan elə iştirakçılar var ki, qurultay nümayəndələrinin siyahısında adları yoxdur. Bu isə ayrıca araşdırma mövzudur. Bir sözlə, Hüseynzadənin bu qeydləri Türkoloji Qurultay barədə aydın təsəvvür yaradan nadir mənbədir.

Əli bəy Hüseynzadənin gündəliyi – I Türkoloji Qurultaydan qeydlər

16 fevral 1926

İstanbuldan hərəkət etdik. Fuad Köprülü, Etnoqrafiya muzeyinin müdiri Messaroş, Leninqrاد professorlarından Bartold, Strasburqdan professor Menzellə bərabərdik. 26 fevral cümə günü Səməd Ağamalıoğlu Qurultayı açdı. Bir qəç nitq irad edildi. Məclisdən sonra Əliheydər Qarayevlə görüşdüm.

27 fevral 1926

Cümə ertəsi saat 10-da Bartold ərəbcə və farsca qaynaqlara dayanaraq Teymur tarixindən bəhs etdi. 7-ci yüzildə Orxon yazılarıyla özlərinə türk deyən bir qövм meydana çıxır. Yeni araşdırmalara görə, Çin ədəbiyyatında indiyə qədər bilinməyən bir çox vəsiqələr meydana çıxarılmışdır ki, bunlar türk tarixinin ilk dövrlərini aydınlatmaqdadır. Bundan sonra qırğız filoloji

kökündən bəhs etdi. Bartolda görə, türklər islamiyyəti öz arzularıyla, heç bir zorlama olmadan qəbul etdilər. Çin, Cava, Sumatra və Afrikada islamiyyətin yayılması da belə olmuşdur. İslamı hər qövmlər qəbul edə bilər. Bartold burada “türkmən” kəlməsinin etimologiyası ilə məşğul oldu. İkincisi Borozdinin raporu idi. Mövzusu Kazan və Volqa tarix və abidələrinə aid idi. Bu münasibətlə Kazan tarixində ən yeni araşdırma və buluşlardan bəhs etdi. 1924-1925-ci illərdə Volqada yeni qazıntılar olmuşdur. Altun Ordaya dair rus və ərəb tarixlərindəki küçümsər hökmlərə rəğmən burada yüksək bir mədəniyyət olduğu görünür. Bu araşdırmalardan sonra artıq Altun Orda mədəniyyətindən və incəsənətindən bəhs etməyə imkan vardır. Bundan sonra 1925-ci ildə Krım və Baxçasarayda yapılan araşdırmalara keçdi: 1) Bu araşdırmalar indiyə qədər bilinənlərdən başqa, tamamilən yeni şeylərdir. 2) Abidələr, daşlar və b. yüksək sənət əsərləri Səlcuq və Məmluk təsirlərini göstərməkdədir. Bu qazıntılar arasında bir də karvansaray çıxarılmışdır. Orada bir çox əşya, keramiklər və bir emalatxana bulunmuşdur. İndiyə qədər Bizans keramiki zənn edilən bəzi əsərlər bu emalatxanaya aiddir. Bu dövrdən qalma ipək qumaşlar, 14-cü yüzillə aid bir türbədə bir çox əsərlər ələ keçmişdir. Araşdırmalara davam edilməkdədir.

Əziz Abidolinin referatı türkcədir. Rusların türkcəyə və türkcənin rusçaya tərcüməsinə ehtiyac olmadığına çoxunluqla qərar verildi. Rudenkonun referatı türkcə yeni xalq ləhcəsinə aid olduğu üçün mütləq daha asanlaşır.

Türk qövmlərinin etnoqrafiya xəritəsi iki rənglə göstərilir: Qüzey-doğu və güney-batı. Çadırların (kudumku), türklər və moğollarda əlbisələrin çeşidləri, başlıqlar, ayaqqabıları, köynək, qadınların baş örtüləri, mətbəx və yemək isimləri, adətlər, qadınların yaşayış tərzini və qiyafəti, ləhcə tədqiqi vəsilsilə gözəndən keçirildi. 10 dəqiqə fasilədən sonra Messarof konuşdu. Ankarada Türk Muzeyinin son illərdəki çalışmalarından bəhs etdi. Anadolunun ən əski qövmlərinin, elamların əski Qafqaz qövmləri ilə münasibətlərinə təmas etdi. Çursin Qafqaz dillərindən bəhs etdi. Qafqazda 50-ə qədər dil var. Bunlardan Qafqaz türkləri 10 ləhcədə danışırlar və nüfuzun 25% nisbətindədirlər, – dedi. Miller nitqini rusca oxudu. Diletantlığın zərərindən bəhs etdi. “Xoşa gəlir, yaxud gəlmir”, – deyərsək, elm irəli getməz, – dedi.

Qalimcan Şəraf ayrı-ayrı hər türk qövmlərinin iqtisadi durumlarından və sosial təbəqələrindən bəhs etdi. Nemət Hakim tatarca deyilən türk ləhcəsiylə konuşdu. Milli həyat içində buddizm, marksizm təsirlərini və bunların əkslərini incələdi.

Öğlədən sonra Savaşkin konuşdu. Özü Oyrat qövmlərindəndir. Diqqətə dəyər sözləri arasında başlıca bunları söylədi: “Bilmirdim hansı millətdənəm. Başqalarıyla təmasa girdikdən sonra anladım ki, nə kalmıqam, nə monqolam, dosdoğru bir türkmən. 1) Türk olduğumun tarixi dəlilləri, 2) adətlər halındakı dəlillər, – deyə iki tərzdə açıqlama yaptı. Bu girişdən sonra Oyratlar məmləkətinə yapılmış üç elmi səyahəti (expedition) anlatdı. Sonra ümumi rıca üzərinə nitqini oyratca təkrar etdi. Daha sonra Yakovlev dil məsələsini ələ aldı. Alim Yunusov doğma ləhcəsi olan özbəkcə konuştu. Özbəkcənin sət şivəsi ilə münasibəti üzərində durdu. Sayları 32 olan özbək uruqları arasında özlərinə macar deyənlər vardır. Qoçlu Odabaşı, Krımda Etnoqrafiya malzəməsi toplamaq məsələsini ələ aldı. Orada bu işlə məşğul olan bir araşdırma cəmiyyəti var, – dedi. Keçən il, Porosdinenin dediği kimi, Krım içərisində bir elm heyəti dolaşdırdıq...

...Daha sonra kumık Eyubov konuşdu. Başqa hatiplərin tədqiq yoxluğundan şikayətlərini tənqid etdi. “Qurultayın tarixi dəyəri bundan sonra çeşidli sahələrdə çalışılacaq şeyləri proqramla təyin etməkdir”, – dedi. Başqırd Şakirov başqırdca söylədi. Təbliğində başqırdcada başqa türk ləhcələrində olmayan səslər və hərflər olduğuna işarət etdi. Petrov tovarıç rusca konuşdu. Əsli çuvaşdır. Çuvaşların tarixi və etnolojisindən bəhs etdi. Çuvaşların ölkəsi ruslarla tatarlar arasında savaşıla səhnə olmuşdur. Bu sırada aydınlar məhv olmuş, orta təbəqə nəfəs (sürgün) edilmiş, yalnız xalq təbəqəsi qalmışdır. Aşmarın çuvaş qrammatikasını yapmış. Biz dəvət ediləcəyimizi ümid edirdik, təşəkkür edirik. Marrın araşdırmalarına görə, çuvaşlar çox əski bir qövmdür. Nümayəndələrin rıcası üzərinə nitqini çuvaşca bitirdi və alqışlandı.

Rudenko Leninqradda etnoqrafiya muzeyi müdürüdür. Oyratlar haqqında danışdı. “Altay dağları türklüyün qaynağıdır, – dedi. Tarix baxımından sayları az olan qövmlər və qəbilələrin də əhəmiyyəti vardır. Yakut Cümhuriyyətində yakutlara aid çalışmaları olduqca irəliləmişdir. Fəqət indiki halda bir muzey qurulması olduqca çətin bir işdir, çünki çox material toplanmışdır”. Kırımlı Çobanzadə türkcə danışdı. “Birinci qurultay dil və ədəbiyyat məsələləri” üzərində toplanmış bir qurultaydır. Orxon kitabələrindən Osmanlı şivəsinə qədər bir çox lacunələr (boşluqlar) vardır. Bunlar meydana çıxmıdıqca fərziyə sahəsindən qurtula bilmərik. Mahmud Kaşqaridən zamanımıza qədər keçən səkkiz yüz il zərfində elmi baxımdan şivələrin siniflənməsi, praktik baxımdan dilin istifadə vasitələrinin hazırlanması (sözlük və b.) lazımdır. Dil və ədəbiyyat araşdırmasında mərkəzlər İstanbul, Bakı, Daşkənd, Kazan və başqa şəhərlərdir.

28 fevral 1926. Bazar

Poppe danışdı. Altay dillərinin müqayisəli elmindən bəhs etdi. Bu sahədə hələ kəsin hökmlər vermək zamanının gəlməmiş olduğunu və daha çox həll ediləcək nöqtələrin bulunduğunu işarət edərək sözlərini bitirdi. Genko türk dillərlə moğolca və başqa qonşu dillər arasındakı fərqlər və münasibətlərdən bəhs etdi. Çobanzadə Vilhelm Tomsenin Kopenhagendən göndərdiyi təbrik teleqramını oxudu. Zifeldt, Şuraların İran təmsilçilərinin təbrikini oxudu. Bu arada daha bir çox teleqramlar və Marrın teleqramı oxundu. Başqırd Qabıtov nitqini başqırdca verdi. Eston əslindən olan Zifeldt eston dilinin özəlliklərindən bəhs etdi. Filoloji baxımdan eston dili ilə türk dilləri arasında qarşılaşdırma etdi. Çeşidli türk ləhcələrində man, min, men, ben kəlmələri var, bu, estoncada da vardır, – dedi. 10 dəqiqə tənəffüsdən sonra Şerba Samoyloviçin tezinə dair danışdı. Özbək Xəlil Səid fəsih türkcə nitqini verdi. Ona görə, danışma fərqlərinin həddini təyin etmək çətin, ləhcələrin coğrafiya baxımından bir-birinə qarışmaları, türklərin bir-birini anlamaları üçün ümumi bir ədəbi dil zəruridir. Abidov başqırd ləhcəsiylə danışdı: Başqırdcada iki şivə vardır ki, biri tatar başqırdcasıdır. Özəl səslər hərfləri olan başqırd ədəbiyyatı proleter ədəbiyyatı olub yenidir.

Həsən Musayev uyuq kəltüründən bəhs etdi. Türkcəsi iyi anlaşılırdı. İstanbulda Qalatasaray lisesində oxumuşdur. Turfan, Pamir, Tyan-Şan ölkələrində yaşayan türklərdən bəhs etdi. “Sarı uyuqlar hər kaşqarlıyıq deyirlərmiş. Əskidən uyuquq deməkdən utanırkən indi uyuqluqla iftixar edirlər. Dilləri sadə qalmışdır”.

Erməni türkiyyatçılarından Acaryan türkcə danışdı. Mövzusu türkcənin ermənicəyə, ermənicənin türkcəyə təsirləri məsələsi idi. Türkcənin ermənicəyə təsiri çox böyükdür. 69-dan 99-a qədər sayı isimləri bəzi yerlərdə sırf türkcədir... Bir çox yerlərdə ermənicə hərflər ilə türkcə yazırlar. Bir çox erməni şairləri türkcə şeir yazmışlar. Erməni əlifbası ilə türkcə də yazılmışdır. Bir tarixçi bir çox türk şəhərləri gəzmiş və bu təsirləri tədqiq etmişdir. Ermənilərdə bulunan türkcə kəlmələrin toplanması türkoloji baxımından bir xizmət ola bilər...

Son sözü Çobanzadə söylədi: Başqırd qövminin Mahmud Kaşqari tərəfindən zikr edildiyindən bəhs etdi. Müştərək ədəbi dil məsələsi də ayrıca bir tartışma mövzusu oldu.

Öğlədən sonra Samoyloviç rusca danışdı. Divardakı xəritəni göstərərək canlı türk şivələri haqqındakı tədqiqlərini saydı. Yakutlar xəritədə qəhvəyi rəngdə göstərilmişdir. 400 insandan ibarət Karakaslar, Salınqurlar, daha aşağıda Altay tərəflərdə Radlovun araşdırmalarını zikr etdi. Sonra Tobol tatarlarına və qırğızlara keçdi. İndi öz aralarından da bilginlər yetişməkdədir, – dedi. Xarəzm özbəklərdən şivə baxımından bir az fərqlidir. Uyuqlara gəlincə, onların şivəsini Atov Kamanol çox yaxşı tədqiq etmişdir. Bunların arasında türkmən şivələri qrupuna girənlər vardır. “Fəqət bunu indilik buraxaraq Ural dağlarına keçirəm”, – dedi. Burada bir qism şivələr var ki, Şərqi türkcəsiylə Qərbi türkcəsi arasında keçid təşkil edir. Başqırdlar haqqındakı bəyanatı dolayısı ilə ətraflı araşdırmaları zikr edilən Messarof alqışlandı. Son zamanlarda Fin alimləri Çuvaş dilini tədqiq etmişlər. Noqaylar əskidən geniş sahələrdə yaşarlarkən indi dağınıq adacıqlar halında qalmışlar. Ləhcə baxımından qazaxlara bənzəyirlər. Buralarda bir də türkmən adacığı var. Kumıqlar adlandırılan bu etnik zümrə haqqında Çobanzadənin araşdırmaları vardır, – dedi. Nəticə: madam ki,

türk şivələri və filologisi ilə türklər özləri ilgilənirlər, o halda hər yerdə araşdırmalar üçün mərkəzlər qurulmalıdır təmənnasında bulundu. Malov rusca danışdı. Türk runik yazılarından, Orxon yazılarındakı dilin fonetikasından bəhs etdi. Prof. Aşmarin 19-cu yüzil yarısından sonra həqiqi elmi türkolojinin başladığını, dil sahəsindəki ciddi araşdırmaların yakut dil qaydalarını tədqiqdən sonra gəlişdiyinə işarət etdi. Özbək Qazi Yunusov özbəkcə söylədi. Samoyloviçin bəzi mütaliələri haqqında düşüncələrini irəli sürdü. Kazanlı Sədi asan anlaşılmayan bir tatarca ilə danışdı... Kazanlı Nemət Hakim də tatarca nitqini verdi. Bir çox türk qövmlərini saydı, türk ləhcələrinin bir sinifləməsinə çalışdı. Canibəyov noqayca söyləyir, kəndisi də tam bir türk tipidir. Noqay türklərindən bəhs etdi. Onların bir az şakaçı (humoriste) olduqlarına işarət etdi və buna dair misallar verdi. Oyrat Sabaşkin oyratların kiçik ədəbiyyatlarında və dil qaydalarında iki cərəyan olduğunu söylədi. “Bir qramer yapmalı ki, ictimai həyata uyğun olsun”, – dedi. Qazax Osman Umarov rusca danışdı. Türk dillərinin təsnifatının fonetik əsası üzərinə yapıldığını, fəqət bir də ayrıca ələ alınmamış olan sintaksis (nəhv) məsələsi üzərinə diqqəti çəkdi. Qazaxıstanlı Suleyev kəndi dilində danışdı. Qazaxcanı bilənlər tərəfindən alqışlandı. Fəqət anlaşılmırdı. Şerba filologinin sinifləmə prinsiplərindən bəhs etdi. Son sözü Samoyloviç aldı.

2 mart 1926. Salı

Çobanzadə rusca söyləyir. Zeynallı türkcə anladır. Zifeldtin panislamizm, pantürkizm haqqındakı mütaliəsini tənqid edir. Kazanlı Bay Tursun rusca söyləyir. Yusuf Akçuraya bənzəyir və terminoloji məsələsindən bəhs edir. Maksudi tatarca söyləyir, lisanda xalqa doğru hərəkətindən bəhs edir. Ağamalıoğlu “Osmanlı” təbiri yerinə “Anadolu türkü” təbiri işlətməyi təklif etdi. Şevqi Bektöre kırımlı bir şairdir. Pək fəsih türkcə ilə söyləyir. Prof. Yakovlev Qafqaz dilləri uzmanıdır. Özəl olaraq Qüzey Qafqazı iyi bilir. Türkcə terminlər qurularkən nə kimi əsaslara baş vurula bilər? Dürü ləhcələrin səslərinə şəkil vermək üçün nə kimi əsaslara riayət etməli? Bunları (etnik zümrələri) xəritədən təqib edərək göstərir. Qüzey Qafqaz qövmlərində çeşidli əlifba tətbiqi təşəbbüslərinin tarixini anladır. Şəhər xalqının köy xalqına nisbəti Azərbaycanda ən yüksək dərəcədə (10%), Kazanda 4%-3%-dir. Rus əlifbasının bəzi özəl vəsflərindən dolayı qəbula əlverişli olmadığını anladır. Hətta bundan dolayı bu əlifba bir çox slav qövmləri tərəfindən qəbul edilməmişdir. Ərəb əlifbasını xristian olan millətlərə təklif etmək mənasız olardı. Bundan dolayı latın əlifbasının üstün vəsfləri üzərində durur.

Axşam Pedaqoji İnstitutunda müsəmirə verildi. Ərtəğrol Muhsinin anlatdığı tərzdə, yəni səhnədə iskişlərlə oynanan bir əsər seyr etdik.

3 mart 1926. Çərşənbə

Öğlədən sonra kazanlı Alparov tatarca söyləyir. Əlifba haqqında mühafizəkar bir görüş savunmaqdadır. Əlifbanın gözəlliyindən, ərəb hərflərinin estetik üstünlüyündən bəhs edir. Cami divarlarındakı son dərəcə gözəl lövhələri xatırladır. Vəlhasıl, ona görə hər fəyişdirməyə lüzum yoxdur. Ərəb hərfləri dilin bünyəsinə uyğundur. Tovariş Qazaxıstanda islah edilmiş ərəb hərfləri sisteminin iflas etdiyini söyləyərək ona etiraz etdi. O, sırf inqilab baxımından radikaldir. Latın hərfləri türk dilinin bünyəsinə əlverişlidir.

Ömər Əliyev qaraçaylıdır. “Qüzey Qafqazda latın hərfləri ilə ögrətimin ərəb hərfləri ilə ögrətimdən daha başarılı və qolay olduğunu söylədi. “Minlərcə il öncə icad edilmiş əski alətlər və makinalar bugün necə işə yaramırsa, minlərcə il öncə icad edilmiş yazı alət və aracları olan ərəb əlifbası da bugün işə yaramamaqdadır”, – deyə sözünü bitirdi.

Türkmən Berdiyev rusca danışdı. Latın əlifbası ilə yazı soldan sağa, ərəb yazısı daima sağdan sola getməmiş, gah geri, gah irəli, bəzən aşağı doğru yazılmışdır. Yəni ərəb hərflərində bir sabitlik yoxdur. Ayrıca texniki qüsurları vardır. Bütün terminolojinin dəyişdirilməsi lüzumsuzdur. Xivəli Rahimi xivə ləhcəsiylə söylədi və ərəb əlifbasından bəhs etdi. Özbəkistanda latın əlifbasına

meyil vardır. Halbuki ərəb əlifbasının islahı ilə uğraşılsa, bu iş illərcə, hətta yüzillərcə sürəcək və tam nəticə alınmayacaqdır. Türk qövmləri arasında ortaqlıq əlifba latın əlifbası olmalıdır.

Alimcan İbrahimov türkcə və rusca danışdı. Ona görə Kazanda latın hərflərinə qarşı bir hərəkət yoxdur. Bizdə islah olunmuş hərflərlə basın və yayın mövcud olduğu üçün latın hərflərinin qəbulu birinci məsələ halını ala bilmir. Alimcan bu münasibətlə Kazandakı yayın fəaliyyətindən bəhs etdi. “Biz buraya hərflər haqqında dartsıma üçün gəlmədik, hər ikisinə də tərəfdarıq. Yerinə görə hər ikisi də işləmə bilər”, – dedi.

Bir toplantıda Mustafa Quliyev nitq söylədi. Fuad Köprülü onu tamamladı. Ağamalıoğlu Mustafa Kamal Paşanın şərəfinə içdi. Sarabski musiqi ilə Mustafa Kamal Paşa şarkısını söylədi. O sırada mən də nitqimi verdim. Samoyloviç türkcə nitq irad etdi. Messaroş danışdı: “Özünün yabançı olmadığını söylədi, belə söyləyənləri protesto etdi. Macar milləti bu torpaqdan getmişdir”, – dedi. Günortadan sonra prof. Zirkov “Ərəb hərflərini qəbul edən, hərfləri dəyişdirməyə əcələ etməməyimiz lazım, bir qədər sənə bəkləmək və bu xüsusda çalışmaq doğrudur”, – şəklində mütaliədə bulundu. “İki reallıqdan ən yaxşısını intihab edin”, – dedi.

5 mart 1926

Ümumi ədəbi türk dili haqqında toplantı oldu. Samoyloviç ümumi ədəbi türkcə lehinə uzun-uzun danışdı. “Yalnız şivədə deyil xalqca söylənən dildə belə dürlü türk zümrələrinin bir-birinə yaxınlaşdıqları görülür. Məsələn: Daşkənd sokaklarında gəzərkən məktəb gərən yeni nəslin şivəsində həmmən bir dəyişmə fərq edilir”. Təhsilini Sarbondə yapmış olan Feyzi Kırımlı türkcə danışdı. Ümumi ədəbi türk dilindən bəhs etdi və bunun türk qövmlərini birləşdirəcəyi nöqtəsində Samoyloviçi təyid etdi. Kırımlı Şevqi Bektörə bu mütaliədə bulundu: Özəl şivələrlə yazı yazmaqdan məqsədim bu ki, hər ləhcə varını-yoxunu material halında meydana qoysun. Bundan sonra ortaya böyük və ümumi bir dil çıxma bilsin. Bu surətlə Şevqi Bektörənin özəl ləhcələrlə yayın yapma haqqındakı görüşü regionalizmə deyil, əsasda türk ədəbi dilini birləşdirmək istəyənlərin fikrinə qatılır, yalnız metodda onlardan ayrılırdı. Həbib Cəbiyevə görə, ümumi türk dili məsələsi hər şeydən öncə terminoloji məsələsidir. Çəşidli türk qövmləri və camaatları terminoloji birliyini təmin edərlərsə ortaqlıq ədəbi dil qurula bilər. Bugünkü halda bu, hənz təmin edilmiş olmaqdan uzaqdır.

Rusca qonuşan Öməröva görə, ümumi ədəbi dil qonusunda birləşmək mümkündür. Ancaq bu həmlə yuxarı təbəqələrdən deyil, aşağı təbəqələrdən gəlirsə! Çünki məhdud sayda olan aydınların eyni ədəbi dillə yazması məsələni həll etməz. Xalq yenə kəndi ləhcələriylə bir-birindən ayrı qalır. Özbəkə qonuşan Qazi Alim Can bu mütaliədə bulundu: “Azəri türk şairi Sabiri Türkünstanın hər yerində oxuyurlar, anlayırlar, dad alır və gülərlər. Demək ki, xalqa yaxınlaşdıqca anlaşma imkanı artır. Nəvaini nədən anlayırıq? Çünki xalq dilinə yaxın yazmışdır. Bu halda ümumi ədəbi dildə həmlənin aşağıdan gəlməsi ehtimalı qüvvətlidir. Dilin özü birləşməyi və yaxınlaşmağı təmin edir. Buna heç bir şey, heç bir kimsə mane ola bilməz. Bunun üçün ümumi bir mərkəz lazımdır. Xalq dilindən nə qədər kəlmə gəlir və ədəbi dil onlarla nə qədər zənginləşirsə türklər arasında ortaqlıq dil o qədər daha asan qurulmuş olur.

Çobanzadəyə görə, iki cərəyan vardır: “Biri Samoyloviçin ifadə etdiyi obyektiv cərəyan, öteki əskidən Qəyyum Nasiri tərəfindən savunulmuş olan subyektiv cərəyandır. Elm yolu və sağlam yol, obyektiv yolu tutmağı gərəkdir. Nəvaidən sonra ən çox oxunan İsmayıl Qasıralı xalqa nüfuz etdiyi, xalq kəlmələrini ortaqlıq ədəbi dilə qaynaşdırdığı üçün populyarlığını təmin etmişdir. Ondan sonra Qabidov tatarların Başqırd istiqlalına qarşı özümşəyici (assimilateur) hərəkətlərindən şikayət edən bir tövr aldı. Nemət Hakim ona cavab verdi. Osmanlıca (yəni İstanbul türkcəsiylə) yazılmış kitabdan bir qədər oxudu. Bu ikisini qarşılaşdırdı. İkincinin yalnız birincini bilənlər tərəfindən anlaşılamayacağını göstərdi. Fuad Köprülü bu sırada ikinci təbliğini oxudu. Burada islamdan öncəki İranın türklər üzərində təsirindən bəhs etdi. Oğuz türkləriylə peçeneqlər arasındakı qövmi yaxınlığa aid dəlillər göstərdi. Anadolu xalqının, türk yerləşməsindən sonra və tarix boyunca ethnique təbəqələr halında təşəkkül etdiyini anladı.

Bu münasibətlə başqa bir məsələyə təmas etdi: “Xalq ədəbiyyatı müqayisəli bir surətdə tədqiq ediləcək olursa dürlü türk qövmləri arasındakı yaxınlıq meydana çıxar. Dilin ərəbcə və farscadan qurtularaq türkçülüyə doğru getməsi geriləmə deyil, kəndi ruhunu, mənliliyini bulmuş bir lisanın irəliyə hərəkətidir. Mədəni bir addım və gəlişmədir. Ədəbi dilin ümumiləşməsi amilləri siyasi degildir. Bunun dərin kəltürəl – tarixi səbəbləri vardır. Yabancı kəlmələr xalqın vicdanında yer etmişə qalacaqdır. Bütün insanlar elm sayəsində dağılmağa doğru deyil, birliyə doğru gedirlər. Kichik millətlərin, bir-iki milyonluq qəbilə zümərələrinin yüksək mədəniyyət yaratması ehtimalı yoxdur”, – dedi və çox alqışlandı.

6 mart 1926. Cümə ertəsi

Öncə Akademiyadan Oldenburq konuşdu. Sonra təkrar Fuad Köprülü söz aldı. Qonuşması radio ilə... xalqa eşitdirilirdi. Bu münasibətlə “Ərəb mədəniyyəti yox, İslam mədəniyyəti, müsəlman millətlərin ortaq çalışmalarıyla meydana gəlmiş bir mədəniyyət vardır”, – dedi. Alman professoru Menzel (rusca və türkcə olaraq) Anadolu və Balkan türklərinin ədəbiyyatı üzərinə konuşdu. Abdurrahman Sadi oğuzların təsirində qalmış olan qıpçaq ədəbiyyatından bəhs etdi. Bu münasibətlə uyğur ədəbiyyatının “Qutadqu Bilig”ə, Mahmud Kaşqariyə... Xoca Əhməd Yəsəvinin gənclik dövründə türk ədəbiyyatına təmas etdi (Bu münasibətlə sosializm, romantizm konularına toxundu). Özbək ədəbiyyatından (Əbülqazi Bahadur Xan), sonra Kırmda İsmayıl Qasıralıdan, nəhayət, Azərbaycan, tatar ədəbiyyatlarından keçərək türk qövmləri ədəbi tarixinə bir baxış yaptı.

Öglədən sonra mənim təbliğim vardı. Sonra bir sibiryalı tərəfindən oxunan qısa bir təbliğ dinlədik.

Hatay türkləri tərəfindən qurultaya göndərildiklərini və ancaq bu gün yetişə bildiklərini üzr diləyərək söylədi.

Özbək Rəhminin qonuşmasından sonra buxaralılar, özbəklər başqana hədiyyələr təqdim etdilər.

Qapanış nitqini Ağamalıoğlu rusca oxudu. Burada bunlardan bəhs etdi: “Tarixdə bundan öncə heç bir təcrübə olmadığı halda, ilk dəfə qurultayı dəvət edə bilmək çətin bir məsələ idi. Şərqdə iki mühüm inqilab oldu. Birincisi: Anadolu türkləri xəlifəliyi qaldırdılar. İkinci inqilabı Azərbaycan yaptı: Yeni əlifbanı aldı. Qurultay icad edilməmiş, bir qafadan çıxmamış, fəqət onu həyatın özü doğurmuşdur”. Ağamalıoğlu eyni nitqi bir də türkcə kəndi ləhcəsiylə təkrar etdi...

Nəticə / Conclusion

8, 9, 10, 11 martda özəl gəzintilər yapıldı, okullar gəzildi.

11 martda klubda Fuad Köprülünün, mənim və Mustafa Quliyevin nitqləri vardı.

12 mart 1926 cümə günü Bakıya döndü.

25 mart 1926 Pərşəmbə günü Odessa limanına saat 4.40-da hərəkət edərək İstanbula döndük.

Ədəbiyyat / References

1. Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadənin Birinci Türkoloji Qurultayda yazdığı qeydlər. “Ədəbiyyat qəzeti”, 15 fevral 2008.
2. Hilmi Ziya Ülken. Türkçülüğün ve Türk Sosializminin babası Ali Turan. Yeni İnsan Aralık 1969, Ocak 1970, sayı 84-85.
3. Hilmi Ziya Ülken. Türkiyede çağdaş düşünce tarihi. Ülken yayınları, 2001.
4. Prosessor Menzelin Türkoloji Qurultayına dair almanca müfəssəl yazılmış əsərinin sərlövhəsi. Yeni Yol qəzetinin əlavəsi. 7 noyabr 1927-ci il.
5. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. – Баку: Нагыл Еви, 2011.